

Aesthetic analysis of the Quranic manuscript attributed to Ahmad Neyrizi (held in the Library of US Congress)

Zahra Puorsha'banian*
Fahimeh Zare'zadeh**

Abstract

The Quran, as the most valuable Islamic book, contains religious concepts. Each period of Islamic book-design is a reflection of the writing and decoration methods of this divine book. Many written copies of the Quran were donated or waqf to religious places or specific individuals by rulers, dignitaries, and prominent figures over time. The manuscript under study is a handwritten Quran from the first half of the 18th century, 1120 AH, preserved in the Library of Congress, written in Naskh script by one of the prominent Iranian calligraphers, Ahmad al- Neyrizi. The introduction of this manuscript and its decorative arrangements is important because it reveals the characteristics of calligraphy and writing of the Safavid era. The aforementioned manuscript was given by a nobleman to his eldest daughter, Hajj Sultan Khanum, known as the Great Khanum, during the Qajar era. This research aims to analyze the aesthetic value of the manuscript under study as a valuable gift during two Islamic periods, using a documentary-library method and an analytical-descriptive method. The results of this research reveal the artistic indicators of Quranic writing during the Safavid era and the importance of the place of waqf in Iranian culture.

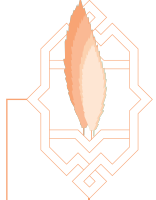
Key words: Library of Congress, Quran, Ahmad Neyrizi.

* Graduate of Master's degree in Teacher Education.

zahra_pourshabnian@yahoo.com

** Assistant Professor of Islamic Arts, Faculty of Arts, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran.

f.zarezadeh@modares.ac.ir

- Lee, J., & Kwon, K. (2002), Consumers' Use of Credit Cards: Store Credit Card Usage as an Alter
تحليل جمالية المخطوطة القرآنية المنسوبة لأحمد النيريزي
(محفوطة في مكتبة الكونجرس)

زهرا بورشعبانيان*
فهيمة زارع زاده**

الخلاصة

القرآن الكريم، باعتباره أتمن الكتب الإسلامية، يتضمن مفاهيم دينية. كل عصر من عصور تصميم الكتب الإسلامية يعكس أساليب كتابة وزخرفة هذا الكتاب الإلهي. على مر العصور، أُهديت نسخ عديدة من القرآن الكريم، أو أُهديت، إلى جهات دينية أو شخصيات مرموقة، من قبل الحكام والنبلاء والشخصيات البارزة. مخطوطة القرآن الكريم التي هي قيد الدراسة هي مخطوطة من النصف الأول من القرن الثامن عشر الميلادي، ١١٢٠ هـ، وهي محفوطة في مكتبة الكونجرس، كتبت بخط النسخ على يد أحد أبرز الخطاطين الإيرانيين والذي هو أحمد النيريزي. تُعد مقدمة هذه المخطوطة وزخارفها مهمة لأنها تكشف عن سمات الخط والكتابة في العصر الصفوي. وقد أهداها أحد النبلاء إلى ابنه الأكبر، الحاج سلطان خانم المشهور بخانم الكبير في العصر القاجاري. أنجز هذا البحث بهدف تحليل الجوانب الجمالية للنسخة محل الدراسة بوصفها هبة قيمة عبر فترتين من العصور الإسلامية، وذلك بالاعتماد على المنهج الوثائقي-المكتبي وبالطريقة التحليلية-الوصفية. وتُبرز نتائج هذا البحث الخصائص الفنية لكتابة القرآن الكريم في العصر الصفوي، كما تكشف عن أهمية مكانة الهبة في الثقافة الإيرانية.

الكلمات المفتاحية: مكتبة الكونجرس، القرآن الكريم، أحمد نيريزي، الهبة

*ماجستير في الرسم الإيراني - الرسم، كلية الفنون، جامعة تربية مدرس، طهران، إيران
zahra.pourshabaniyan@modares.ac.ir

**أستاذ مساعد للفنون الإسلامية، كلية الآداب، جامعة تربية مدرس، طهران، إيران
f.zarezadeh@modares.ac.ir

تحلیل زیباشناختی بر نسخه قرآنی منتسب به احمد نیریزی (محفوظ در کتابخانه کنگره آمریکا)

زهرا پورشعبانیان*
فهمیه زارع زاده**

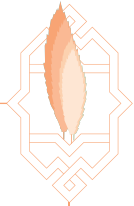
چکیده

قرآن به‌عنوان ارزشمندترین کتاب اسلامی در بردارنده مفاهیم اعتقادی است. هر یک از ادوار کتاب‌آرایی اسلامی بازتابی از شیوه‌های کتابت و تزیینات این کتاب آسمانی است. بسیاری از نسخه‌های نگارش شده قرآن در طول زمان از سوی حکمرانان، رجال و شخصیت‌های برجسته، به مکان مذهبی یا اشخاص خاص وقف یا هبه می‌شدند. نسخه مورد مطالعه قرآن خطی متعلق به نیمه اول سده هجدهم میلادی، سال ۱۱۲۰ هجری قمری محفوظ در کتابخانه کنگره است، که توسط یکی از خطاطان مطرح ایرانی احمد النیریزی به خط نسخ نوشته شده است. معرفی این نسخه و آرایه‌های تزیینی آن از این جهت حائز اهمیت است که شاخصه‌های خوشنویسی و کتابت دوران صفویه را نمایان می‌سازد. نسخه مذکور در دوران قاجار توسط یکی از رجال به فرزند ارشدش حاج سلطان خانم الشهبیر بخانم بزرگ هبه شده است. این پژوهش با هدف تحلیل زیباشناختی نسخه مورد مطالعه به‌عنوان یک هبه ارزشمند در طی دو دوره اسلامی به شیوه اسنادی - کتابخانه‌ای و به روش تحلیلی- توصیفی انجام گرفته است. نتایج این تحقیق شاخصه‌های هنری کتابت قرآن در دوران صفویه و اهمیت جایگاه هبه در فرهنگ ایران را بازگو می‌نماید.

واژگان کلیدی؛ کتابخانه کنگره، قرآن، احمد نیریزی، هبه

۱. کارشناس ارشد نقاشی ایرانی-نگارگری، دانشکده هنر، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران
zahra.pourshabnian@modares.ac.ir

۲. استادیار هنرهای اسلامی، دانشکده هنر، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران
f.zarezadeh@modares.ac.ir

مقدمه

قرآن، بزرگترین و ارزشمندترین کتاب دینی است و منبع اصلی شاخصه‌های اعتقادی مسلمانان به شمار می‌رود. اهمیت خوشنویسی و تذهیب در قرآن تابع یک قواعد و قوانین عینی در ظهور زیبایی ظاهری است و این زیبایی ذهن و چشم را برای درک مفاهیم ذهنی و عمیق آماده می‌سازد. نوشتن آیات قرآن، با خط خوب، و تقارن حُسن معنا با زیبایی خط، مفاهیم دینی را در اعماق وجود افراد هنر دوست و مستعد، تثبیت می‌کند. ارزشمندی این کتاب آن را به اثری مورد توجه تمام دوران‌های اسلامی در کشورهای مختلف تبدیل نموده است. کتاب‌های قرآن آراسته شده دوره صفویه، بهترین کیفیت را در هنر اسلامی دارد. با تبدیل هنر کتاب به یک قالب هنری خودآگاه؛ آگاهی تازه‌ای از تاریخ آن لازم شد و هنرمندان منفرد کارشان بالا گرفت (بلر- بلوم، ۱۳۸۵: ۱۹۱). کتاب‌هایی که در دربار صفوی آراسته می‌شد، خوشنویسی، تذهیب، ترسیم، زراندود کاری و نقاشی به دست هنرمندان متعدد صورت می‌گرفت و به‌گونه‌ای تمام عیار با هم در می‌آمیخت. در این کتاب‌ها که از عالی‌ترین آثار هنری ایران به‌شمار می‌رود، هیچ یک از عوامل به تنهایی بر عامل دیگری تفوق نمی‌یابد و همه عوامل به یک اندازه شکوهمند هستند (بلر-بلوم، ۱۳۸۵: ۱۹۷). این قرآن‌های خطی نگارش شده توسط استادان خطاط بزرگ و مشهور به کرات توسط افراد مختلف هبه می‌گشت، و شخص هدیه‌دهنده معمولاً حکمرانان، شاهزادگان، وزرا و افراد سرشناس بودند، قرآن را به شخص گیرنده معمولاً فرزندان‌شان و یا رجال بزرگ دیگر می‌بخشیدند و آنان نیز می‌توانستند آن را بپذیرد و این هبه به عنوان یک عمل خیر و نیکو تلقی می‌شده است. یکی از نمونه‌های نگارش شده از قرآن که به یک شاهزاده خانم هبه شده است، نسخه قرآن منتسب به نیریزی است، که در جمادی الاول، ۱۱۲۰ ه.ق (۱۷۰۸-۱۷۸۹م) به نثر عربی و فارسی و به خط نسخ زیبا با آرایه‌های تذهیب تکمیل شده است که در کتابخانه کنگره آمریکا نگهداری می‌شود و هدف مقاله موفق تحلیل زیباشناختی این نسخه ارزشمند است. از مجموع قرآن‌های شاخص به قلم احمد نیریزی، هیچ اشاره‌ای به نسخه قرآن موجود در کتابخانه کنگره نشده است و این نسخه ارزشمند تاکنون مورد تحلیل و بررسی قرار نگرفته است.

۱. پیشینه پژوهش

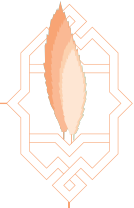
موضوعی با محوریت بررسی یک نسخه خطی شاخص ابعاد گوناگونی دارد؛ نسخه قرآن نیریزی تابحال مورد بررسی محققانی قرار نگرفته است، اما موضوعات مرتبط با موضوع اصلی همانند بررسی شاخصه‌های تذهیب، تشعیر، تجلید، جدول کشی دوران صفویان، کلیات کتاب آرایبی صفوی و بررسی آرایه‌های تزئینی در نسخه‌های خطی قرآن با محوریت دوران صفویان و به شکل موضوعی در خلال منابع مختلف ادبیات، کتاب‌آرایبی، هنر و تاریخ و آثار برخی از محققین همانند؛ افشار (۱۳۵۷)، فضائلی (۱۳۶۲)، مایل هروی (۱۳۹۶) آمده است. منابع مطالعاتی در خصوص این موضوع را می‌توان در چند بخش تقسیم نمود؛ بخش اول منبع قرآنی همانند؛ (قرآن نیریزی) است. بخش دوم منابع نسخه‌شناسی و کتاب‌آرایبی همانند؛ نیازی (۱۳۹۵)، رستمی (۱۳۹۵)، اخروی (۱۳۹۵)، کشمیری (۱۳۹۶)، شریفی (۱۳۹۷) و موارد دیگر اشاره نمود. هریک از منابع فوق و منابع فراوان دیگر به بخشی از موضوع در رابطه با نسخه‌آرایبی پرداخته‌اند و یا نسخه‌ای خاص را مورد بررسی قرار داده‌اند، در پژوهش پیش رو سعی شده از اطلاعات منابع فوق در جهت شناخت آرایه‌های تزئینی و خوشنویسی در نسخه مذکور بهره برد.

۲. روش پژوهش

این نوشتار، پژوهشی بنیادی با رویکرد زیباشناختی، به شیوه توصیفی-تحلیلی با استناد به منابع کتابخان‌های و پایگاه‌های داده‌های مجازی است تا شیوه کتابت و شاخصه‌های بصری این نسخه ارزشمند استخراج گردیده و شناسانده شود.

۳. کتابخانه کنگره آمریکا

کتابخانه کنگره یکی از بزرگ‌ترین کتابخانه‌های جهان است، مجموعه‌هایش جهانی است و موضوعات، قالب یا مرزهای ملی آن محدودیت نداشته و شامل مواد تحقیقاتی از تمامی بخش‌های جهان با بیش از ۴۷۰ زبان است. مجموعه اصلی کتابخانه توسط بریتانیایی‌ها طی جنگ ۱۸۱۲ میلادی سوزانده شد، به‌طوری که کتابخانه تلاش‌هایی را در جهت بازیابی این مجموعه در در ۱۸۱۵ میلادی، آغاز نمود. پس از جنگ داخلی آمریکا، اهمیت کتابخانه کنگره با رشدش افزایش یافته و کمپینی جهت خرید و جایگزینی کپی‌هایی از مجلدات سوخته شده ایجاد شد. کتابخانه حق انتقال و ذخیره‌سازی دو نسخه از تمامی

آثار دارای حق تألیف همچون کتاب‌ها، نقشه‌ها، تصویرها و نمودارهای چاپی در ایالات متحده را کسب نمود. این مسئله موجب ایجاد مجموعه‌هایش شد. توسعه کتابخانه بین سال‌های ۱۸۸۸ تا ۱۸۹۴ میلادی، با ساخت ساختمان بزرگ مجزایی برای خود در خیابان منتهی به کیپیتال به اوج خود رسید. این کتابخانه برای تحقیقات عامه مردم باز است. کتابخانه کنگره میلیون‌ها کتاب، ضبط، عکس، روزنامه، نقشه و نسخه خطی در مجموعه‌های خود دارد. کتابخانه منبعی غنی، متنوع و بادوام از انواع حوزه‌های دانش را حفظ می‌کند و فعالیت‌های در سطح جهانی دارد و به صورت آنلاین و حضوری فعال است. کتابخانه کنگره از برنامه‌های وقف خصوصی حمایت می‌کند که دستاوردهای علوم انسانی و خلاقیت را گرامی می‌دارد. از طریق این جوایز و جوایز، بزرگترین مخزن خلاقیت انسان در جهان به کسانی که آرمان‌های خلاقیت، اعتقاد، فداکاری، دانش و نشاط فردی را ارتقا داده و مجسم کرده‌اند، تجلیل می‌کند. این کتابخانه؛ برنده جایزه شاعر، جایزه جان دبلیو کلوگ، جایزه گرشوین، کتابخانه کنگره لایون/ جایزه کن برنز برای فیلم، جوایز ادبیات داستانی کتابخانه کنگره، جوایز سوادآموزی کتابخانه کنگره، سفیر ملی ادبیات جوانان، افسانه‌های زنده شده است (<https://www.loc.gov>)

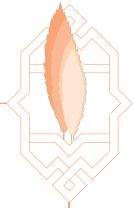
۴. قرآن منتسب به احمد نیریزی

نسخه‌های خطی کتاب‌های دست نوشته هستند، و دلیل ارزشمند بودن نسخه‌های خطی، قدمت و یا ویژگی‌های علمی، فرهنگی، هنری و یا تحقیقی بودن آنها است. شناخت نسخه‌های خطی در انتخاب، بررسی و تصحیح آنها سهمی بسیار مهم دارد (فریدونی-عمادی، ۱۳۹۰: ۱). هر نسخه خطی ویژگی‌های سبک‌های هنری دوران خود را بازتاب می‌کند، نقاشان، خوشنویسان و هنروران قدیمی کوشیده‌اند، که اصول و فنون و آداب هنرهای اصیل عصر اسلامی را در رسائل متعدد با زبانی شیوا و شیرین بیان کنند تا هنرهایی که حاصل زحمت آنان است به نسل‌های آینده منتقل گردد (پورتر، ۱۳۹۲: ۸). اجزای نسخه‌های خطی به مادی و هنری «معنوی» تقسیم می‌شوند. کاغذ، قلم، خط و خوشنویسی جزء اجزای مادی و آرایه‌های تزئینی همانند؛ تذهیب، ترصیع، تجلید و مانند آن اجزای هنری به شمار می‌روند. قسمت اعظم فرهنگ و هنر دوران‌های مختلف از طریق نسخه خطی به نسل‌های آینده انتقال پیدا کرده است و سیر و سفر نسخه خطی باعث سیر افکار بشری در اقصی نقاط دنیا شده است. معرفی کتاب‌های خطی نهفته

در کتابخانه‌های عمومی و خصوصی نخستین گام در خدمت به عالم علم است (فریدونی-عمادی، ۱۳۹۰: ۱). یک نسخه خطی می‌بایست در درجه اول سندیت داشته باشد، روایتگر تاریخ یا رخدادی از فرهنگ باشد. بدون شک قدیمی‌ترین ارجاعات به فنون نقاشی در ایران را باید در متون علمی و دایره‌المعارف‌ها جستجو کرد. شیوه و گستره آماده‌سازی یک شاهکار هنری همانند؛ خط و نقاشی و مینیاتور و هنر صحافی و غیره باید مشخص گردد، بررسی‌ها و قراین باستان‌شناسی در مواردی تاریخ‌گذاری دقیق را مشخص می‌کند (پورتر، ۱۳۹۲: ۱۷-۱۸).

۴-۱. عنوان

هر نسخه نامی منحصر به خود دارد. نام کتاب به نص مؤلف در خود کتاب یا شاگردان یا کاتبان معین می‌شود. در بسیاری از نسخه‌ها آغاز یا در صفحه عنوان یا انجام و خاتمه کتاب یا در میانه نسخه نام کتاب مشخص می‌شود. عنوان اصلی معمولاً پس از «اما بعد» در خطبه اولیه کتاب می‌آید. محل عنوان معمولاً در صدر کتاب، صفحه اول، میان کتیبه و پیشانی است. گاهی عنوان کتاب را در عطف بیرونی جلد یا حتی سطح حاصل از لبه‌های برآمده از اوراق یا آخر کتاب که به آن انجامه یا ترقیمه می‌گویند باید جستجو کرد. اگر کتاب چندین جلد داشته باشد ممکن است عنوان کتاب در جلدهای دوم و سوم آمده باشد، گاهی نیز عنوان را از جای دیگری در وقف‌نامه‌ها، عرض دیده‌ها، تملک‌نامه‌ها و برگه‌های خرید و فروش باید یافت. ممکن است نام کتاب در جایی که از اهدای کتاب سخن به میان آمده است یا حتی در فهرست مندرجات آمده باشد. گاهی اوقات کتاب‌ها علاوه بر عنوان اصلی دارای عنوان یا عناوین فرعی و مشهور هستند و کتاب را که مؤلف نام داده است ملاک قرار داد و برای نام مشهور ارجاع ساخت. در این گونه موارد، عنوان کتاب، طبق بیان و تسمیه مؤلف به صورت کامل نقل می‌شود و عنوان مشهور درون دو کمان در ادامه عنوان اصلی و یا ضمن مطالب کتاب‌شناسی ذکر می‌شود (فریدونی-عمادی، ۱۳۹۰: ۲). در خصوص نسخه‌های خطی قرآن استثنا وجود دارد، و بر حسب نام کاتب، محل کتابت و موارد دیگر نسخه‌ای نام‌گذاری می‌گردد. نسخه مورد مطالعه؛ نسخه خطی قرآن که به زبان انگلیسی توسط کارکنان کتابخانه کنگره تحت عنوان قرآن به نام «Nayrīzi Aḥmad scribe» نام‌گذاری شده است، و به شماره «۲۰۱۷۴۰۶۴۹۳» با سیصد و سی شش صفحه «دولتی» معادل ششصد و هفتاد و دو صفحه در بخش دیجیتال کتابخانه کنگره آمریکا نگهداری می‌شود (نیریزی، ۱۱۲۰ ه.ق).

۴-۲. موضوع

تعیین موضوع در شناخت نسخه‌های خطی از اهمیت بالایی برخوردار است. نسخه مورد مطالعه؛ مهم‌ترین کتاب دینی مسلمانان قرآن می‌باشد. در بخش نخست «سوره فاتحه الکتاب» عنوان نخستین سوره در سرلوحه مذهب شده به نقوش اسلیمی به رنگ طلایی با رنگ قرمز عنوان شده است (نیریزی، ۱۱۲۰ ه.ق).

۴-۳. خط

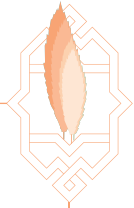
از مهم‌ترین نکات قدیمی نسخه‌شناسی که مورد توجه کتاب‌شناسان قرار داشته نوع خط دست نوشته‌ها است. خط مؤلف دارای اهمیت زیادی است در واقع سرلوحه مباحث نسخه‌شناسی کتب خطی است (فدائی، ۱۳۸۶: ۶۱). نسخه مورد مطالعه به خط نسخ نگارش یافته است، خط نسخ، از مهم‌ترین خط‌های عربی و ریشه آن، خط نبطی شایع در شمال حجاز و شام است که اعراب آن را هنگام تجارت از آنان فراگرفتند. از کتیبه‌های پیش از ظهور اسلام و پس از آن و از نامه‌ها و خطوط آغاز اسلام تا نیمه‌های قرن اول و از نامه‌ها و مکاتبات و غیره تا قرن سوم و چهارم هجری به دست می‌آید که خط نسخ خطی هم پایه و هم عرض خط کوفی بوده است. خط نسخ در اواخر قرن سوم و اوایل قرن چهارم هجری تحت موازین هندسی خط ابن مقله به چنان درجه‌ای از کمال رسید که ناسخ دیگر خطوط عربی و اسلامی شد و دیگر کتب به تدریج به این خط نگارش یافت. پس از ابن مقله، علی بن هلال بر اساس قواعد ابن مقله اصلاحات تازه‌ای را آغاز کرد و به تحسین و استوار ساختن این خط پرداخت. امروزه خط نسخ از جهت زیبایی و آسان خوانی در مقایسه با دیگر خطوط، در درجه اول، و از نظر سهولت نوشتن در درجه سوم پس از خط شکسته نستعلیق است. نسخ به معنای محو، ابطال و زائل نمودن چیزی است، و این خط از آن جهت «نسخ» نامیده می‌شود که پس از قاعده‌مند شدن، اکثر کتب را با این خط می‌نوشتند و به نوعی ناسخ خط‌های دیگر است. به این خط «بدیع» و «منسوب» نیز گفته‌اند، بدیع به معنی نو و تازه و منسوب به معنی دارای تناسب و هماهنگی در اجزا است. اجرای حروف و کلمات در خط نسخ بگونه‌ای است که در خواندن آن اشتباهی پیش نمی‌آید و دشواری وجود ندارد به‌ویژه وقتی با حرکات و اعراب همراه می‌شود و بیشتر برای کتابت کلام الله به کار می‌رفته است. خط نسخ دارای انواع گوناگونی است. انواع خط نسخ که از قدیم رواج داشته عبارت است از نسخ قدیم (نسخ حجازی)، نسخ

الفصاح، نسخ عثمانی، نسخ ایرانی (نسخ نیریزی)، نسخ بغدادی (جدید)، نسخ الحدیث و نسخ چاپی است.

اواخر قرن سوم و آغاز قرن چهارم هجری قمری را دوران ترقی و اوج زیبایی خط نسخ دانسته‌اند. برخی از مهم‌ترین ویژگی‌های خط نسخ عبارت‌اند از: تعادل میان سطح و دور، کرسی بندی، اتصال حروف به یکدیگر، زاویه قلم‌گذاری، تناسب میان فضای مثبت و منفی و تناسب میان حروف هم‌سان است. رعایت تناسب میان حروف سبب توازن و یکپارچگی و به دنبال آن سادگی و وضوح این خط شده است. اما در نهایت برای ماشین‌های تحریر و نرم افزارها، حروف سربی با خط نسخ طراحی شد و از آن پس بود که کتاب‌ها و روزنامه‌ها به وسیله این خط نگارش شدند. تا به امروز نیز این امر باقی مانده است و می‌توان مهم‌ترین دلیل آن را علاوه بر سادگی و خوانایی این خط، همان حروف سربی ساخته شده برای ماشین‌های تحریر دانست. در خط نسخ شیوه اتصالات به گونه‌ای بود که این امکان را فراهم می‌ساخت (منفک بودن حروف از هم)، امری که انجام آن با خطوط دیگر یا امکان پذیر نبود و یا بسیار کار را دشوار می‌ساخت (فضائلی، ۱۳۶۲: ۲۸۵-۲۹۵)

۴-۴. کاتب

ذکر نام کاتب در فهرست کتاب‌های خطی لازم و بسیار مهم چه بسا ممکن است که کاتب ذکر نام خود را کرده و از ثبت تاریخ تحریر خودداری کرده باشد. چنان‌که می‌توان تاریخ تحریر تقریبی بسیاری از نسخه‌های بدون تاریخ را بدین وسیله تعیین کرد، یا ممکن است نسخه بخط کاتب خوشنویسی نوشته شده باشد که در این صورت ارزش نسخه افزایش می‌یابد. یا نسخه بخط مصنف کتاب یا یکی از دانشمندان یا بزرگان باشد که در این حال اهمیت نسخه از لحاظ ارزش معنوی و مادی پوشیده نیست. کتاب نسخه‌ها غالباً نام خود و پدر و اجداد و نسب و محل کتابت و بعضی مطالب دیگر را مشروحاً در آخر نسخه می‌نویسند، برای ضبط نام کاتب در این موضع می‌توان فقط به نقل نام و نام پدر و نسبت اکتفا کرد (بیانی، ۱۳۵۳: ۳۷). نام مؤلف گاهی اوقات در خود کتاب مشخص می‌شده یا شاگرد، راوی یا سرگذشت نگار آن را معین می‌کند. در گذشته به دلایل زیر نام مؤلف در کتاب نمی‌آمده است: تواضع و فروتنی مؤلف، اعتقاد مؤلف بر این‌که خالق همه چیز خداست و شایسته نیست نام خود را ذکر کند، کاتب از عمد و غرض نام مؤلف

را حذف می‌کرد، مؤلف در زمان نگارش برطبق رسوم می‌خواست نام خود را در پایان کتاب ذکر کند که فراموش کرده یا از دنیا رفته است. اگر از مؤلف در هیچ کجای نسخه نوشته نشده باشد، آنچه که فهرست نگار به‌عنوان نویسنده تشخیص می‌دهد را داخل پرانتز قرار می‌دهد (جابری، ۱۳۸۹: ۵۰). در نسخه مورد مطالعه؛ در پایان نسخه، نام کاتب احمد النیریزی دیده می‌شود (نیریزی، ۱۱۲۰ ه.ق)

احمد بن شمس‌الدین محمد نیریزی یا میرزا احمد نیریزی، (۱۰۸۷-۱۱۵۵ ه.ق) از بزرگ‌ترین خوشنویسان خط نسخ و کاتبان قرآن در سده دوازده هجری (اواخر حکومت صفوی) است. او بانی شیوه خاصی در خط نسخ است که مورد استقبال خوشنویسان پس از او قرار گرفت و به نسخ ایرانی شهرت یافته است (ایرانی، ۱۳۶۳: ۱۳۴-۱۳۴). احمد نیریزی به بزرگترین خوشنویس خط نسخ شهرت دارد اما شکسته و نستعلیق را هم خوش می‌نوشته است. او به دعوت آخرین پادشاه صفویان به اصفهان مهاجرت کرده و در سال‌های ۱۱۰۵ تا ۱۱۳۴ هجری قمری در دربار صفوی به کتابت قرآن و ادعیه و نسخ دینی مشغول بوده است. آغاز ورود او را به اصفهان در ۱۱۰۰ قمری نوشته‌اند. پادشاه صفوی میرزا احمد را به «سلطانی» ملقب کرد، وی به مناسبت کتابت برای شاه سلطان حسین صفوی برخی از آثارش را با عبارت «سلطانی» رقم یا امضاء می‌کرده است. قدیمی‌ترین منبعی که از او یاد شده تذکره ریاض الشعرا اثر واله داغستانی است که در کتابخانه آستان قدس رضوی است و مجموعه‌ای نیز منسوب به او شامل سوره فاتحه الکتاب، سوره فتح، چند دعا نیز موجود است که کتابت آن ۱۱۰۴ ه. ق است (فضائی، ۱۳۹۰: ۳۵۳-۳۵۵). از ایشان ۹۹ مجلد قرآن، ۷۷ مجلد صحیفه و بسیاری از ادعیه و مرقععات دیگر به خط او در موزه‌های بزرگ ایران و جهان برجای مانده است (بیانی، ۱۳۵۸: جلد ۴: ۲۰). میرزا احمد نیریزی را در خط نسخ همسنگ با میرعماد در نستعلیق می‌دانند شیوه او را نسخ ایرانی یا نسخ نیریزی می‌نامند. شیوه نسخ نویسی او تاکنون در ایران باقی است و سایر نسخ نویسان در ایران از شیوه او پیروی می‌نمایند.

۴-۵. تاریخ کتابت

کاتبان نسخ خطی معمولاً درخاتمه نسخه‌ها مطالبی از قبیل اسم کاتب، پدران، نسبت کامل، تاریخ از روز و ماه و سال و حتی ساعت تحریر و اینکه برای چه کسی، و این که نسخه در کجا کتابت شده و سایر مطالب، در گیومه تازهای نقل می‌شود، چنان که

آخرین کلمه منقول، آخرین کلمه مکتوب در اصل نسخه باشد (بیانی، ۱۳۵۳: ۴۸). نسخه مورد مطالعه؛ به سبکی گیرا نگارش و ترسیم شده است و بر مبنای تاریخ ذکر شده از سوی خطاط (۱۱۲۰ هجری قمری) مصادف با دوران صفویه را دارا است (نیریزی، ۱۱۲۰ ه.ق)

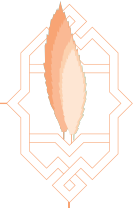
۴-۶. مکان کتابت

مکان کتابت نسخه‌های خطی اعم از کارگاه‌های سلطنتی، مدرسه، کتابخانه و غیره علاوه بر شناسایی و تعیین دقیق تاریخ کتابت نسخه امکان مطالعه سیر فرهنگ‌ها و اندیشه‌ها در نسخ خطی را امکان‌پذیر می‌سازد (وفادارمرادی، ۱۳۷۹: ۵۷). از میان ۳۸ نسخه دارای رقم احمد نیریزی، که پس از تاریخ ۱۱۰۷ نوشته شده‌اند در ۱۶ نسخه محل کتابت شهر اصفهان ذکر شده‌است و وجود عبارت «عبدالداعی لا بود الدولة القاهرة الباهرة...» (همراه با نام یا بدون نام اصفهان) در پایان این نسخه‌ها نشان از کتابت متوالی آثار او در اصفهان دارد (بیانی، ۱۳۵۸، ج ۴: ۲۰). در خاتمه نسخه مورد مطالعه پس از پایان سوره ناس کاتب نام خود را به همراه تاریخ کتابت قید نموده است. وجود عبارت «عبدالداعی لا بود الدولة القاهرة الباهرة...» (همراه با نام یا بدون نام اصفهان) در پایان این نسخه نشان از کتابت متوالی آثار او در اصفهان دارد (جهانگیری، ۱۳۸۰: ۳۷). در حال حاضر کتابخانه کنگره آمریکا نسخه دیجیتال آن را منتشر نموده است (نیریزی، ۱۱۲۰ ه.ق).

تصویر ۱: نام کاتب، تاریخ کتابت، مکان کتابت در خاتمه نسخه

۴-۷. آرایه‌های کلی

آرایه‌های نسخه در بر گیرنده تمام فنون هنری است که با هدف آراستن و زیبایی بیشتر در نسخه‌ها اجرا می‌شد. این آرایه‌ها معمولاً پس از پایان کتابت نسخه و پیش از تجلید آن بر نسخه اجرا می‌شد. این آرایه‌ها بسیار گوناگون است و شامل ترسیم نقوش گوناگون در بخش‌هایی چون پشت نسخه، سرلوحه‌ها و ایجاد نقوش رنگین بر سطح کاغذ به شیوه‌هایی چون عکاسی، نگارگری (نقاشی)، تذهیب، تشعیر، افشان‌گری و غیره است. برخی از این آرایه‌ها در سرتاسر دوره اسلامی در نسخه‌ها کاربرد داشته و البته شیوه اجراء و کیفیت آن‌ها در طول ادوار دگرگون شده است. برخی دیگر از آرایه‌ها نیز در ادوار متأخرتر ابداع شده و در نسخه‌ها به کار رفته است. برخی از آرایه‌ها نیز در يك دوره و منطقه ابداع شده و پس از طی يك دوره کوتاه رواج، رفته رفته از رواج آن‌ها کاسته شده یا به کلی منسوخ شده است (صفری آق قلعه، ۱۳۹۰: ۲۲۷).

۴-۸. کاغذ

تعیین کاغذ در نسخه‌شناسی کتب خطی به منزله کشف بخشی از سرگذشت تاریخی آن نسخه و تاریخ کتاب آرایبی و نسخه پردازی در آن منطقه جغرافیایی است که نسخه در آنجا کتابت شده است. بدین جهت فهرست‌نگاران مناطق شرق به‌ویژه ایران در نسخه‌شناسی نسخ خطی به تعیین نوع کاغذ نیز اهتمام داشته‌اند (عظیمی، ۱۳۸۷: ۱۶۱). دو ویژگی عمده کاغذهای خوب و مرغوب؛ یکی استحکام و انسجام کاغذ که باعث ماندگاری طولانی آن می‌شود و دیگری نرمی، صافی و صیقلی بودن آن است، چنان که در ذات و بافت کاغذ باشد که باعث سلیس و روان بودن جریان قلم و مرکب بر روی کاغذ می‌باشد عرضه کرده و میزان و درجه مرغوبیت کاغذ را تعیین می‌کند. اگر تاریخ کتابت نسخه یا محل کتابت آن با نوع کاغذی که در آن تاریخ و با آن محل مشهور بود تطابق داشته باشد در این صورت بیان نوع کاغذ آن نسخه، مقرون به صحت است (عظیمی، ۱۳۸۷: ۱۷۶). نسخه مورد مطالعه با توجه به بررسی کارشناسان کتابخانه کنگره دارای کاغذ آهاردار با کیفیت است که از نظر ضخامت، نرمی بافت، و همچنین مقاومت در برابر آب و قلم نی درجه مطلوبی دارد. رنگ کاغذ نخودی روشن و ابعاد آن در قطع تقریبی رحلی ۲۳×۳۶/۷ سانتیمتر تنظیم شده است. متن در حاشیه‌ای دقیق از رنگ‌های آبی، طلایی، قرمز و آبی با جوهر سیاه محصور شده است. متن دارای ترجمه فارسی در بخش‌هایی از قرآن است، ترجمه بین دو خط طلایی حذفاصل خطوط عربی با مرکب قرمز از ابتدا تا انتهای سوره بقره ۲۷۸ نوشته

شده است. نسخه دارای ۳۳۶ برگ پشت و رو می‌باشد، که هر صفحه دارای ۱۲ سطر به صورت نوشتاری در کادرهای مستطیل افقی است (نیریزی، ۱۱۲۰ ه.ق.). این نسخه همانند غالب نسخه‌های خطی قدیم، بالفعل فاقد شماره صفحه است، زیرا که بدواً نظم اوراق کتاب را با کلمه «پا صفحه‌ای» یا «راده» نگاه می‌داشتند (بیانی، ۱۳۵۳: ۱۶). در پاصفحه‌ای گوشه چپ صفحات فرد نسخه مورد مطالعه با مرکب سیاه کلمات آغازین آیات صفحه بعد به خط نستعلیق نگارش شده است. کلمات با اندازه‌ای کوچکتر از متن اصلی نوشته شده است (نیریزی، ۱۱۲۰ ه.ق.)

تصویر ۳: ترجمه به رنگ شنگرف

تصویر ۲: عنوان سوره

<p>تصویر ۵: آسیب صفحات</p>	<p>تصویر ۴: واژه «سجده» با رنگ شنگرف</p>

۴-۹. سرلوح

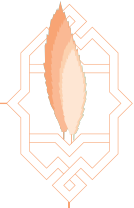
در نسخه مورد مطالعه؛ سرلوح آغازین سوره فاتحه الكتاب؛ هنرمند از یک سرلوح مذهب با تزیینات مفصل با آزادی بیشتر در قالب‌هایی از اسلیمی‌ها، کتیبه و طرح‌های هندسی در بخش آغازین بهره برده است. تزیینات با بکارگیری ریزه‌کاری، پرکاری، تحریر و نظم، استفاده از رنگ‌های پر صلابت طلایی، لاجوردی، سبز و صورتی، قرمز، سیاه و غیره از ویژگی‌های تذهیب در این نسخه است (نیری‌زی، ۱۱۲۰ ه.ق).

تصویر ۶: سرلوح آغازین قرآن نیریزی

تصویر ۷: تناسب هندسی آرایه‌های تزئینی سرلوحه قرآن نیریزی

۴-۱۰. جلد

قدیم‌ترین روش صحافی اسلامی، پوشش‌های چرمی بودند که تزئینات گیاهی و هندسی بر آنها طراحی و نقش میشدند و یک زبانه مثلثی شکل به انتهای آن وصل میشد. در اوایل قرن نهم هجری صحافان ایرانی به طرح جدیدی روی آوردند که مرکب از یک شمشه بیضی شکل مرکزی با آویزها و تکه‌های گوشه‌ای بود در طی قرن نهم و دهم هجری، تکنیک‌های تزئینی صحافان به طور فزاینده پیچیده‌تر شد طراحی خیره‌کننده روی سطح خارجی یک ترکیب عالی از چرم برش داده شده کاغذ رنگ شده و تذهیب بر روی پوشش‌های داخلی با هم ترکیب می‌یافت تا جلد‌های کتاب مزین نفیسی به دست آید و لایق مینیاتورها و تذهیب‌ها با رنگ‌های عالی و ترکیب پیچیده درون آنها باشد (کنبای، ۱۳۸۹: ۲۲-۲۳) نسخه مورد مطالعه دارای جلد، نفیس، جنس لاک‌ی به رنگ مشکی با طرح‌های گل‌های متنوع اسلیمی به رنگ طلایی نارنجی است. حاشیه مستطیل شکل اطراف بخش مرکزی حاوی آیات قرآن و تزئینات گیاهی در گوشه است، صفحه داخلی جلد مقوای ضخیم قرمز رنگ ساده است (رستمی، ۱۳۹۲: ۱۳۷-۱۳۸)

آرایه تزئینی در جلد نسخه به رنگ طلایی در دو کادر بالا و پایین صفحه و چهار کادر در سمت راست و چپ جلد وجود دارد.

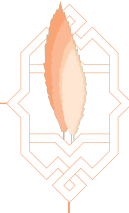
	<p>کادر بالا کادر پایین</p> <p>وَإِذَا قُرِئَ الْقُرْآنُ فَاسْتَمِعُوا لَهُ وَأَنْصِتُوا لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ (سوره اعراف، آیه ۲۰۴)</p>	
	<p>کادر اول؛ إِنَّهُ لَقُرْآنٌ كَرِيمٌ، فِي كِتَابٍ مَكْنُونٍ (سوره واقعه، آیه ۷۷-۷۸)</p>	<p>سمت چپ</p>
	<p>کادر دوم؛ لَا يَمَسُّهُ إِلَّا الْمُطَهَّرُونَ، تَنْزِيلٌ مِنْ رَبِّ الْعَالَمِينَ (سوره واقعه، آیه ۷۹-۸۰)</p>	
	<p>کادر اول؛ قُلْ لَئِنِ اجْتَمَعَتِ الْإِنْسُ وَالْجِنُّ عَلَىٰ أَنْ يَأْتُوا بِمِثْلِ هَذَا (سوره اسراء، آیه ۸۸)</p>	<p>سمت راست</p>
	<p>کادر دوم؛ الْقُرْآنَ لَا يَأْتُونَ بِمِثْلِهِ وَلَوْ كَانَ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ ظَهِيرًا (سوره اسراء، آیه ۸۸)</p>	
<p>تصویر ۸: جلد لاک‌ی قرآن نیریزی</p>		

۴-۱۱. هبه قرآن منتسب به احمد نیریزی

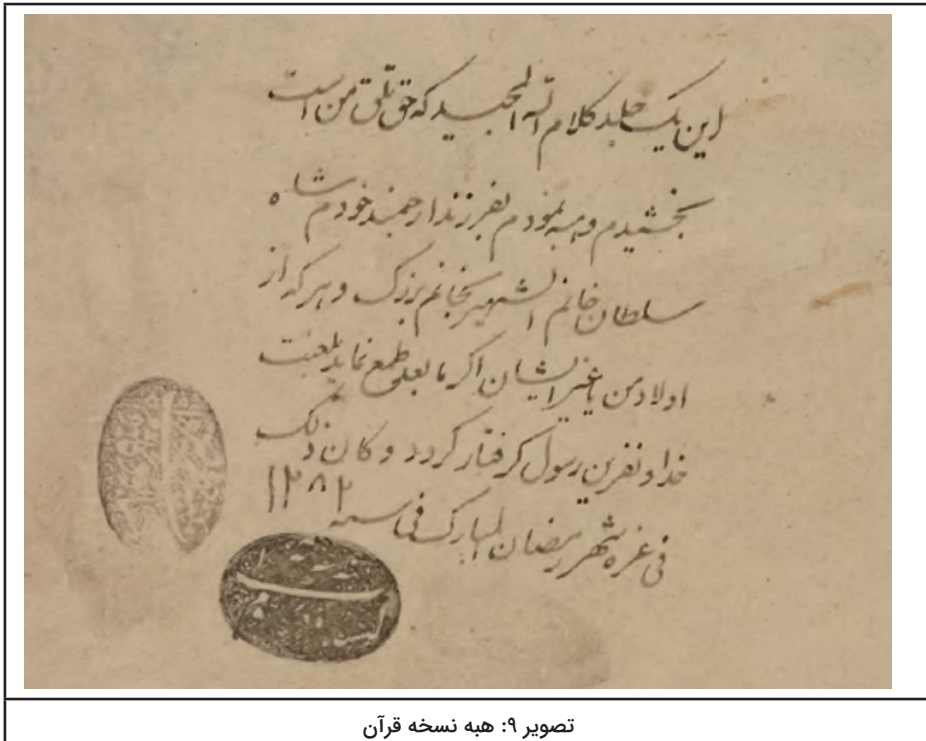
شیخ طوسی می‌نویسد: وجوه عطایا بر سه دسته‌اند که دوتی آنها در زندگی دنیا و یکی مربوط به جهان آخرت است. آن که به آخرت مربوط است «وصیت» است که بحث مستقل دارد، و اما آن دو که به زندگی دنیا ارتباط دارند «هبه» و «وقف» هستند (حائریزادی، ۱۳۸۰: ۲۵).

هبه عبارت است از خارج ساختن مال از ملك خود و به ملك دیگری درآوردن به طور رایگان و آن قراردادی است که به ایجاب و قبول احتیاج دارد، به هر لفظی که مقصود را برساند. هبه که گاهی از آن به «عطیه» و «نحله» تعبیر می‌شود، در اسلام از اهمیت فراوانی برخوردار است و روایات بسیاری در این باره وارد شده است. چنان که حضرت علی «ع» می‌فرماید: «بَذَلَ الْيَدُ بِالْعَطِيَّةِ أَجْمَلُ مَنْقَبَةٍ وَأَفْضَلُ سَجِيَّةٍ بَذَلُ» نعمت به بخشش، زیباترین صفت ستوده و برترین خصلت است.

به هبه کننده «واهب»، به هبه شده «موهوب» له و به مال مورد هبه «عین موهوبه» گفته می‌شود. ارکان هبه شامل؛ عقد؛ به هر لفظی که مقصود را برساند، طرفین عقد (بخشنده و گیرنده)، مورد هبه و قبض (تحویل گرفتن) گرچه در غیر مجلس عقد باشد (حسینی فاضل، ۱۳۸۳: ۱۱۶-۱۱۷). هبه، تمليك عینی است مجاناً و بدون عوض است، و این همان هبه به معنای اعم است که شامل صدقه و سکنی و غیر آن می‌شود و اما معنای اصطلاحی خاص آن که در مقابل نظایر آن است، احتیاج به قیدهای خارج‌کننده دارد و مطلب سهل است. و گاهی از آن به «عطیه» و «نحله» تعبیر می‌شود. هبه، عقدی است که احتیاج دارد به ایجابی با هر لفظی که بر مقصود دلالت کند مانند «هبه کردم (بخشیدم) به تو» یا «به ملك تو در آوردم» یا «این مال تو» و مانند این‌ها و به قبول با چیزی که دلالت بر رضایت نماید و عربی در آن معتبر نیست. و بنابر اقوی با معاطات با تسلیم عین و تحویل گرفتن آن به‌عنوان هبه واقع می‌شود (خمینی، ۱۳۸۵، ج ۲: ۶۳). هبه نمودن قرآن عمل نیکی است که در فرهنگ اسلامی نمود فراوانی دارد، و به معنای وقف کردن یا هدیه دادن قرآن به شخص یا نهادی است که می‌تواند به‌عنوان یک عمل نیک و پسندیده در نظر گرفته شود. این کار می‌تواند به‌عنوان یک هدیه معنوی و ارزشمند به عزیزان، یا به‌عنوان یک صدقه جاریه برای خود و دیگران در نظر گرفته شود.

در ظهیره پایانی این نسخه ارزشمند جملات مربوط به هبه این نسخه از سوی یکی از رجال دوران قاجار به فرزندش نوشته شده است و دو مهر تملک سجع شده است. « این جلد کلام الله مجید که حق تلق من است بخشیدم و هبه نمودم به فرزند ارزشمند خودم حاج سلطان خانم الشهیر بخانم بزرگ و هر که از اولاد من یا بغیر ایشان اگر بعد طمع نماید به لعنت خدا و نفرین رسول گرفتار گردد و کان فی ذلک فی غره شهر رمضان المبارک فی سنه ۱۲۸۲ هجری قمری» (نیریزی، ۱۱۲۰ ه.ق).

تصویر ۹: هبه نسخه قرآن

۵. تحلیل و بررسی

عنوان اصلی نسخه؛ در سرلوح آغازین سوره فاتحه به همراه محل نزول «مکی و مدنی» به رنگ شنگرف عنوان شده است
عنوان سوره‌ها؛ در کتیبه مستطیل شکل طلایی رنگ به همراه محل نزول «مکی و مدنی» به رنگ شنگرف عنوان شده است

تذهیب تمام صفحه تنها در دو صفحه آغازین نسخه و در سر لوح آغازین وجود دارد. کتیبه‌های متقارن تنها در سرلوح آغازین نسخه با عنوان نام سوره و محل نزول وجود دارد.

جدول کشی به رنگ «آبی-طلایی-سنگرف-آبی» فضای کادر نگارش را مشخص نموده است و خط کشی به رنگ طلایی فاصله بین خطوط و بخش ترجمه را تقسیم نموده است.

در تمامی سوره‌های نسخه مورد مطالعه فاصله آیات با علائم دایره‌های رنگ طلایی به شکل ساده مزین شده‌اند.

در تمامی سوره‌های نسخه علائم وقف به رنگ سنگرف نوشته شده‌اند.

در تمامی سوره‌های نسخه مورد مطالعه حزب‌ها و جزءها در حاشیه بیرون کادر اصلی با رنگ سنگرف نوشته شده است.

علائم قرائت و تجوید با رنگ سیاه مشخص شده‌اند و تنها کلمه نخست در شروع آیات با اعراب به رنگ سنگرف مشخص شده‌اند.

از ابتدا تا بخش اولیه آیه ۲۷۹ سوره بقره ترجمه به رنگ سنگرف وجود دارد و سوره‌های دیگر تا پایان نسخه فاقد ترجمه هستند

واژه «سجده» در آیه‌های سجده دار، با رنگ سنگرف به خط جلی کتابت شده است

برخی صفحات نسخه به علت وجود لکه‌های رنگی دچار آسیب شده است

در برخی صفحات تصحیح عباراتی از متن به رنگ سیاه وجود دارد که خارج از کادر اصلی نوشته شده است.

در خاتمه نسخه پس از پایان سوره ناس کاتب نام خود را به همراه تاریخ کتابت قید نموده است.

در پشت برگه آخر بیتی در ستایش قرائت قرآن عنوان شده است، و به خواندن سوره

فاتحه، انعام، یونس، طه، عنکبوت و واقعه در روز جمعه اشاره شده است و در ادامه دعای

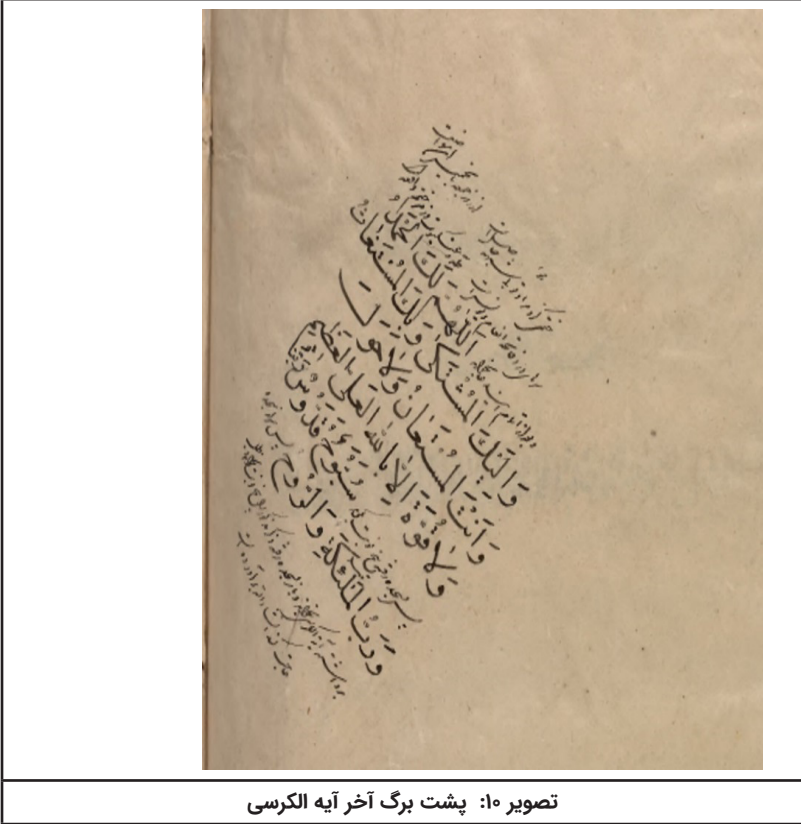
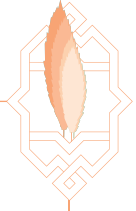
«اللَّهُمَّ لَكَ الْحَمْدُ وَ إِلَيْكَ الْمُشْتَكَى وَ بِكَ الْمُسْتَعَاذُ وَ أَنْتَ الْمُسْتَعَانُ وَ لَا حَوْلَ وَ لَا قُوَّةَ إِلَّا

بِاللَّهِ الْعَلِيِّ الْعَظِيمِ» نوشته شده است و در پایان به سجده در پنج نوبت و خواندن «سُبُوخُ

قُدُّوسِ رَبِّ الْمَلَائِكَةِ وَالرُّوحِ» سفارش شده است. هر بار دعا خوانده شده سر از سجده

برداشتن و آیه الکرسی قرائت شود و مجدد به سجده رفته و دعا کنید در پنج نوبت

ان‌شالله حاجت روا شوید.

تصویر ۱۰: پشت برگ آخر آیه الكرسي

نتیجه گیری

قرآن نیریزی نمونه شاخص از کتاب آرایبی و نسخ نویسی دوران صفویه است که به خط خوشنویس معروف احمد نیریزی نگارش شده است، این نسخه علی رغم وجود تاریخ کتابت، نام کاتب و محل کتابت در ضمیره نمونه‌های شاخص احمد نیریزی قرار نگرفته در صورتی که ویژگی نگارش و نوع آرایه‌های تزئینی در عین سادگی بسیار زیبا و گیرا هستند. در قرآن نسخه نیریزی، بر خلاف نمونه‌های شاخص دوران صفوی سرفصل‌ها، عناوین سوره‌ها، نشانه‌ای پایان آیات، جزء و احزاب که مذهب‌ان آنها را با استفاده از طرح‌های بوته و گل، شاخه و برگ‌ها، انواع ترنج و غیره و با رنگ‌های طلایی، زرد، لاجورد، شنگرف و سبز تزئین می‌کردند به صورت ساده تزئین شده است، به جز سرلوحه آغازین در دیگر صفحات تزئینی مشاهده نمی‌شود، تزئینات تذهیب در سرلوحه آغازین مزین به گل‌ها و برگ‌های اسلیمی ظریف در رنگ‌های نارنجی، قرمز، سفید، آبی، زرد، صورتی و مشکی بر زمینه طلایی رنگ است. در دیگر بخش‌ها با استفاده از رنگ طلایی به صورت دایره توپر پایان آیات مشخص گردیده است. نقش‌مایه‌های تشعیر نسخه شامل نقوش گیاهی، گل‌ها و اسلیمی ساده با همان فرم ابتدایی و پایه اسلیمی می‌باشد که بسته به فضای صفحه اندازه آن مختلف به رنگ طلایی با دورگیری ظریف مشکی بر روی صفحه کرم رنگ ترسیم شده است. آرایه تزئینی در جلد نسخه به رنگ طلایی و پر کارتر از بخش‌های داخلی نسخه است. این نسخه علاوه بر اهمیت در سبک کتاب آرایبی دوران صفویه و نگارش احمد نیریزی دارای متن هبه ارزشمندی است.

کتاب نامه

- قرآن احمد نیریزی
- ایرانی، عبدالمحمد (۱۳۶۳). *بیدایش خط و خطاطان*، تهران: انتشارات یساوی.
- بلر- شیدا و جاناتان بلوم (۱۳۸۵). *هنر و معماری اسلامی*، ترجمه اردشیر اشراقی، تهران: انتشارات سروش.
- بیانی، مهدی (۱۳۵۳). *کتاب شناسی کتاب های خطی*، تهران: انتشارات انجمن آثار ملی.
- بیانی، مهدی (۱۳۵۸). *احوال و آثار خوشنویسان*، ج ۴، تهران: انتشارات دانشگاه تهران
- پورتر، ایو (۱۳۹۲). *آداب و فنون نقاشی و کتاب آرابی*، تهران: انتشارات فرهنگستان هنر.
- جابری، امیر (۱۳۸۹). *درآمدی بر فهرست نگاری نسخه های خطی برای پایگاه های اینترنتی کتاب*، قم: گنجینه
- جهانگیری، گلاره (۱۳۸۰). «زندگی و آثار احمد نیریزی کاتب بزرگ قرآن کریم»، *گلستان قرآن*، شماره ۸۴، صص: ۳۷-۴۲
- حائری، محمدحسن (۱۳۷۸). *وقف در فقه اسلامی و نقش آن در شکوفایی اقتصاد اسلامی*، مشهد: بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی.
- حسینی فاضل، مرتضی (۱۳۸۳). *احکام مالی*، تهران: انتشارات تحسین
- خمینی، سید روح الله (۱۳۸۵). *تحریر الوسیله* (ترجمه فارسی)، تهران: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (س).
- رستمی، مصطفی (۱۳۹۲). *جلدسازی ایرانیان از سلجوقیان تا قاجار*، تهران: فرهنگستان هنر.
- صفریآقلعه، علی (۱۳۹۰). *نسخه شناخت* (پژوهشنامه نسخه شناسی نسخ خطی فارسی)، تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب.
- فضائلی، حبیب الله (۱۳۶۲). *اطلس خط تحقیق در خطوط اسلامی*، اصفهان: موسسه انتشارات مشعل.
- فضائلی، حبیب الله (۱۳۹۰). *اطلس خط تحقیق در خطوط اسلامی*، تهران: انتشارات سروش.
- فریدونی، حسنعلی-عمادی، مرجان (۱۳۹۰). «بررسی عناصر فهرست نویسی نسخه های خطی و تعاریف آنها»، *نشریه الکترونیکی سازمان کتابخانه ها*، ۱۳۹۰۳ (۱۳-۱۲)، صص: ۱-۲۴
- مایلهروی، نجیب (۱۳۷۲). *کتاب آرابی در تمدن اسلامی*، مشهد: آستان قدس رضوی، بنیاد پژوهش های اسلامی.
- وفادار مرادی، محمد (۱۳۷۹). *مقدم های بر اصول و قواعد فهرست نگاری در کتب خطی*، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، دبیرخانه سمینار نسخه های خطی.

سایت های اینترنتی

(<https://www.loc.gov/>)
 (<https://www.loc.gov/collections/persian-language-rare>)